

Giriş

Bireysel gelişim süreçlerinde ve benlik oluşumunda çok yönlü bir etkileşim söz konusudur. Bu süreçte bireyler yetiştikleri aile, çevre ve toplumun da birer numunesi hâline gelmektedir. Özellikle bu konu üzerinde “1979 yılında Carnegie’de yapılan bir çalışma çocukların geleceklerinin kendi akılları, yetenekleri çabaları ya da hırslarıyla değil, büyük ölçüde sosyal çevreleriyle doğdukları coğrafi konumla ve ailelerinin toplumdaki yeriyile belirlediğini açıkça gözler önüne sermiştir” (Bauman, 2014, 16-17). Bu açıdan bakıldığında bireylerin bunlardan bağımsız olarak büyümesi söz konusu değildir. Bireyler, ait oldukları yerin ve toplumun zihniyeti ile yetişerek, kültür ve örfünü edinerek o toplumun birer parçası hâline gelmektedir. Bireylerin doğumdan itibaren içinde bulunduğu coğrafyanın dostları ve düşmanlarını zaman içerisinde algıladığı, kendine ait bir dost ve düşman anlayışını da toplumun temelinden edindiği görülmektedir.

Kimlik, günümüzde bireyleri tanımamız ve sınıflandırmamız için en önemli unsurlardan biridir. Bu nedenle, kimliğin varlığı ve bilinmesi, toplumlar açısından büyük bir önem taşımaktadır. “Kimlik günümüz dünyasında bir değer olarak algılandığı ve sunulduğu için, kimliğin siyasi çatışmalardaki yerini belirlemek oldukça önemlidir. Bu kapsamda, şu sorulara yanıt verilmelidir: Eğer kimlikler üretiliyorsa; hangi temele dayanarak, nasıl, kimler tarafından ve neden üretilmektedir” (Güngör, 2016,71). Volkan’ın büyük grup kimliğini anlamlandırması da bu sorular çerçevesinde şekillenerek kavramsallaştırılmıştır. Düşmanlar arasındaki en önemli ayrımlar çoğunlukla grup kimliklerine olan aidiyetleri temelinde şekillenmektedir. Bu nedenle divandaki düşmanlar kavramının kimlik ile bağdaşması gerekmektedir.

Bu çalışmanın konusu, Vamık Volkan’ın “Divandaki Düşmanlar” eserinden hareketle büyük grup kimliği, ötekilik, önyargılarla örülen duvarlar ve düşmanlar arasında görüşmelerden etkilenecek ortaya konulan kavramları incelemektir. Siyaset psikolojisi, siyaset sosyolojisi, sosyal psikoloji alanında yetkin bir kişiyi ve konuyu ele almak bu açıdan önem arz etmektedir. Çalışmada, divandaki düşmanların toplanma amaçları, toplumlarda ötekilerin kimler olduğu ve nasıl oluştuğu, büyük grup kimliğinin etkinliği anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışma “divandaki düşmanlar” kavramı üzerinden “öteki” ve “büyük grup kimliği”ne yönelik olup yorumlayıcı bir yaklaşım ve dokümantasyon tekniğiyle konu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Vamık Volkan’ın Sosyo-Biyografisi

¹ Nuray Yilter, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, yilternuray@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-5635-207X>

1932 yılında Kıbrıs/Lefkoşa’da doğan Volkan, 1950’de Kıbrıs İslam Lisesini bitirerek 1956’da Ankara Tıp Fakültesinde eğitimine devam etmiştir. Bir yıl sonra eğitimine ABD’de devam etmek üzere Türkiye’den ayrılmıştır. Virginia Üniversitesinde psikiyatri eğitmenliği de yapmış olan Volkan, aynı üniversitenin hastanesinde başhekim olarak 18 yıl görev yapmış, 2002’de ise emekli olmuştur. “Uluslararası Diyalog Girişimi”nin kurucusu, eski başkanı ve Türk-Amerikan Nöropsikiyatri Derneği, Uluslararası Politik Psikoloji Derneği, Virginia Psikanaliz Derneği ve Amerikan Psikanaliz Kolejinin de eski başkanıdır. Eski ABD Başkanı Jimmy Carter liderliğindeki “Uluslararası Müzakere Ağı”nın bir üyesi olarak görev yapmıştır. Volkan aynı zamanda Uluslararası Psikanaliz Derneği Terör ve Terörizm Çalışma Grubu üyesi, Arnavutluk ve Makedonya’da Dünya Sağlık Örgütünde geçici danışman; İsrail’de Rabin İsrail Araştırmaları Merkezinde İzak Rabin onuruna oluşturulan bilimsel araştırma pozisyonunda çalışmıştır. Viyana’da Fulbright/Sigmund Freud-Vakfında konuk psikanaliz eğitimcisi olarak da çalışan Volkan, Türkiye’de Ege Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesinde konuk psikiyatri profesörü olarak da görev yapmıştır. 1977’de kurulan Amerikan Psikiyatri Birliği’ne (APA) bir yıl sonra katılan Volkan, siyaset psikoloğu olarak yeni bir uzmanlık alanında çalışmalarına başlamıştır. Psikiyatr olduğundan beri etnik kökenin siyaset psikolojisi üzerindeki etkin rolünü merak eden Volkan, yaptığı çalışmalarıyla bu alanda dikkat çekici eserler vermiştir.

Volkan, 1980 yılından başlayarak aralarında İsrail, Mısır, Sovyetler Birliği, Rusya, Baltık cumhuriyetleri, Hırvatistan, Arnavutluk, Romanya, Kuveyt, Gürcistan, Güney Osetya ve Türkiye’nin bulunduğu çeşitli ülkelerde otuz yılı aşkın bir süre boyunca çeşitli “düşman” temsilcilerini resmi diyalog için bir araya getirmiş; birçok dünya lideri ile konuşmuş, göçmen kamplarında araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Profesör Volkan, “travmatize (travma geçirmiş)” toplumlara da yardım çalışmalarında bulunmuştur (Kervancıoğlu, 2018, 11). Özellikle 2005-2007 yıllarında ortaya koyduğu psikopolitik teorilerin küresel problemlere çözüm üretmesi ve barış için çabalaması nedeniyle 5 kez Nobel Barış Ödülü’ne aday gösterilmiştir. Dünyanın birçok ülkesinde konferans ve seminerlere katılmıştır.

Vamık Volkan, grup psikolojisi ve kolektif travma konularında derinlemesine çalışmalar yaparken, psikanalizin kurucusu Sigmund Freud’un psikanalizinden, Hannah Arendt’in toplumsal bellek anlayışına, Carl Jung’un kolektif bilinçdışı kavramından Nelson Mandela’nın uzlaşma çabalarına kadar geniş bir yelpazede etkileyici düşünür ve liderlerden ilham almıştır. Nesne ilişkileri teorisi üzerinden travmaları araştırdığı alanda en çok Melaine Klein’in çalışmaları dikkatini çekmiştir. Kimlik ve grup psikolojisi çalışmalarında Erik Erikson ve Wilfred Bion’u takip etmiştir. Bağlanma teorisi ve bireylerin gruplarla olan ilişkisi çerçevesinde dikkatini John Bowlby çekmiştir. Grup ilişkileri üzerinden kültürel etkileri araştırdığı durumlarda Eric Fromm’un çalışmalarından etkilenmiştir. Ayrıca siyasi isimlerden Mustafa Kemal Atatürk’ten etkilenerek saygı duyduğunu ifade etmiştir.

2. Volkan’ın Eserleri

Vamık Volkan'ın yetmişten fazla kitabı bulunmaktadır. Ancak bunların bir kısmı tek yazarlı, bazıları ise editörlük ve çift yazarlı eserlerden oluşmaktadır. Yüzlerce makalesi de bulunan Volkan, yaklaşık 16 derginin yönetiminde de yer almıştır. Volkan'ın psikanaliz kitapları çoğunlukla danışmanlık yaptığı kişiler etrafında anlamlandırdığı eserler olmuştur. Volkan'ın *Kozmik Kahkaha* (2002), *Atlara Yaşayan Kadın* (2003), *Kadın Tiryakisi olan Adam* (2004), *Psikoterapide Nesne İlişkileri* (2007), *Özsevinin Dokusu* (2007), *Fanustaki İnsanlar* (2009), *Gidenin Ardından, Kayıptan Sonra Yaşam* isimli eserleri, psikanaliz alanındaki özgün eserlerinden birkaçıdır. Politik psikoloji kitapları da bulunan Volkan'ın *Kimlik Adına Katillik* (2007), *Kıbrıs-Savaş ve Uyum* (2008) isimli eserleri bulunmaktadır. Ayrıca, siyaset psikolojisi alanında kaleme aldığı *Nazi Mirası* (2017), *Divanda Kılıç Dövüğü* (2010), *Kimlik Adına Öldürmek* (2009), *Divandaki Düşmanlar* (2013), *Büyük Grup Psikolojisi* (2023) gibi özgün eserleri büyük önem taşımaktadır. Bu arada Vamık Volkan'ın biyografisini 2016'da kaleme alan Ferhat Atik'in *Kendi Divanında Bir Psikanalist Prof. Vamık Volkan* adlı eseri onu tanımak ve anlamak açısından önemlidir.

3. Divandaki Düşmanlar: Toplumun Derinliklerinde Saklı Kalan Gerilimler

Divanda düşmanları bir araya getirmek kadar aralarındaki diyalogu başlatmak ve tartışma yükselmeden sakinleştirmek önem taşımaktadır. Bu aşamada belirli çözümlere ulaşmak da birliğin amaçladığı hedefler arasında yer almaktadır. Görüşmeler; Amerika'da, düşmanların kendi evlerindeki misafirliklerde ve nispeten daha sakin yerlerde yapılmıştır. Volkan; birey ve toplumların ötekiler hakkındaki yargılarının nesiller boyunca aktarılmasını ele almaktadır. Buna istinaden insanların paylaşmış etnik, millî, dinî ya da ideolojik duygular adına neden birbirlerini öldürüp birbirlerine zarar verdiklerini araştırmaktadır. Büyük grup kimliğine olan aidiyeti de önemseyen Volkan, bunun insanların radikalleşmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmektedir (Volkan, 2013, 11).

Volkan'ın "Divandaki Düşmanlar" olarak ele aldığı çalışmasında literatüre kazandırdığı bu kavram yalnızca onun çalışma alanı olan siyaset psikolojisi açısından değil, sosyoloji ve sosyal psikoloji alanında da önem arz etmektedir. Vamık Volkan "divandaki düşmanlar" üzerinden net bir tanımlama yapmamış olsa da tanımını şu şekilde yapmak mümkündür: Birbirlerini düşman olarak nitelendiren iki veya daha fazla grubun aradaki düşmanlığın nedenlerini ortaya koyarak sonuçlandırma çabasıyla müzakere yapmak üzere toplandıkları yerdir. Bu kavram için başka bir tanım da şu şekilde yapılabilir: Divandaki düşmanlar; insanlar ve toplumların iç dünyalarında, bilinçaltılarında var olan, henüz dışarı yansıtılmamış ya da yüzleşilmemiş düşmanlık duygularını tanımlamak için kullanılan bir metaforudur. "Savaşlar, savaş benzeri olaylar, terörizm ve uluslararası ilişkiler sadece travmatize bireyleri ve bireysel psikolojiyi ele almak anlamında değil, paylaşılmış sosyal ve politik süreçleri anlamaya yönelik olarak da incelenmiştir" (Volkan, 2013, 31).

Benim Ötekim Kim?

Volkan (2013, 24), düşmanların -en azından- fiziksel açıdan birbirlerine benzer olduğunu ifade etmektedir. Her ne kadar kültürel, dinsel, dilsel açıdan farklılıkları olsa da fiziksel açıdan görünümünün benzerliği dikkatten kaçmamaktadır. Düşmanlığın oluşması belli bir dönemde olsa da asırlarca devam edebilmektedir. Nesiller boyu devam eden düşmanlıklarda öncelikle ne zaman ve nasıl düşman olduğu aktarılmakta ve bireyler üzerinde geriye sadece “düşmanlık” anlayışı kalmaktadır. Düşman artık toplum içinde kendilerinden olmayan, kendi toplumlarına aykırı olan “ötekiler” olarak zihniyete işlemektedir. Volkan’a (2013, 173-174) göre “öteki hem arzu edilen hem de kendisinden korkulandır.” Çünkü toplum kendisini ancak kendisinden olmayan ve kendisini ondan üstün gördüğü “öteki” ile büyük grup kimliklerini oluşturabilmektedir. İnsanlar “öteki” olan insanlara bakarak farklılıklar oluşturur ve kendiliklerine ait öznel bir tanım ortaya koyarlar.

Tarihte ilk insandan bugüne kadar yaşayan kabileler, gruplar ve uluslar daima birbirlerini ötekileştirmişlerdir. Bu ritüeli psikolojik olarak nesilden nesile aktarmışlardır (Kervancıoğlu, 2018, 58). Volkan ötekinin varlığının zıtlıklarla ortaya çıktığını ve toplumun büyük kimliklerinin tanımını ancak öteki ile yapılacağını ifade etmektedir. Volkan (2002, 16); ‘kötü’ ortak rezervuarların paylaşılmış ‘öteki’nin (düşmanların) ve ortak ‘iyi’ rezervuarların ‘biz-lik’in (müttefiklerin) başlangıcı olduğu kuramını ortaya atmıştır. Bu ‘biz-lik’ ister bir klan, isterse herhangi bir büyük grup etiketi söz konusu olsun, etnisitenin çekirdeğidir ve ‘öteki’ genellikle komşu bir gruptur.” “Öteki”yi belirlemenin birçok nedeni bulunmaktadır ancak bazı durumlarda etnik olarak düşmanın kim olduğunu belirlemek zorlaşmaktadır.

Ötekilere ait olan nesnelerin de ötekileştirme konusunda sembolleştğini ifade eden Volkan, kendi çocukluk anılarından birini şu şekilde anlatmaktadır: Müslüman ve Türk kimliğiyle Volkan için domuz yasaklı bir hayvandır. Yunan komşu çocuklarıyla oynadıkları sırada onların domuzlarla çok yakından oynadıklarını ifade eden Volkan, kendi kimliğine ters düşen ve yasaklı olan bir hayvanla oynamanın onun için mümkün olmadığını dile getirmiştir. “Çocuk için bu hayvan, kendisine ve ötekilere ait, kaçınması ve psikolojik mesafeyi koruması gereken tarafların ‘tümü kötü’ temsillerinin bir deposu olacaktır” (Volkan, 2008, 28).

Divanda Düşmanım Beni Anlayacak mı?

Volkan (2013, 43) düşman üyelerin divanda ilk kez bir araya getirildiğinde karşı tarafa önyargılı davranmaya başladığını şu cümlelerle ifade etmektedir: “Dramatik bir şekilde kendi büyük- gruplarının sözcüsü hâline gelirler, bireyselliklerini kaybeder, kalıp yargı ve önyargılarını ortaya koyar ‘psişik gerçeklikleri’ sanki doğru şeylermiş gibi sunmaya ve birbirlerini duymamaya başlarlar.” Her iki düşman grubu da kendi duvarlarını örmüş ve aşılması zor bir hâle getirmiştir. Amaçları bizzat anlaşılacak ya da derdini ifade etmekten çok öteki olana karşı öfkelerini ifade etmektir.

Divanda düşman grupları bir araya getirmenin birincil amacı ve hedefi, katılımcı tarafların -kendi bireyselliklerini ortaya koyarken- temsil ettikleri büyük grubun ortak duygu ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlamaktır. Volkan, özellikle ilk toplantılarda grupların kendi etnik grup savunuculuğu yaparken nesnelliği ortaya koyamadıklarını ifade etmektedir. Hatta bazı grupların buna yanaşmadığı da görülmektedir. “İnsanlar kendi etnik gruplarını temsil etmek üzere seçildiklerinde ve düşmanlarının temsilcileriyle bir araya geldiklerinde entelektüalizasyon içeren zihinsel egzersizlerle, özellikle de kendi büyük grup sorunlarından farklı sorunları içeren egzersizlerle ilgilenmezler” (Volkan, 2013, 25).

Görüşmeler sırasında bilimsel aktiviteler olan konuşmalar ve metinlerin yazılması gruplar arasındaki ilişkiyi düzenlemek konusunda yetersiz ve anlamsız kalmaktadır. Çünkü divanda düşmanlar bu konuşmaları dinlemek dahi istememektedir. Düşmanlar sorunu çözmek için geldiklerini ifade ederek akademik bir etkinliğin manasız olduğunu söylemekte ve ilgisiz davranmaktadır. Volkan’a göre düşmanların bir araya getirildiği müzakerelerde önemli olan adımlardan biri toplantı öncesinde meydana gelen olaylarla ilgili duyguların toplantı başlangıcında dışa vurulması gerektiğidir. Bu gibi durumlarda düşman taraflar duygularını önceden ortaya dökmediğinde düşmanlar bir araya geldiğinde “Sonra birden bir İsraili şöyle dedi ‘Mısır dediğin ne ki? Nil nehrini çıkar geriye hiçbir şey kalmaz!’ ve bu sözle gruplar birbirlerine yeniden hızla yabancılaştılar” (Volkan, 2013, 51). Bu yabancılaşmanın tezahürü ile gün içerisinde amaçlanan görüşme süreci tamamen sekteye uğramaktadır.

Tepki verilmesi kadar tepkilerin gösterilmemesi de toplantılar sırasında farklı bir ortam oluşturmaktadır. Örneğin Enver Sedat’ın Mısır’da uyguladığı ekonomi ve siyaset stratejilerinden memnun olmayan halk arasında zamanla öneminin azaldığı görülmüştür. Sedat’ın Camp David Sözleşmesi’ni imzalaması üzerine radikal gruplar kendisine sert tepkiler göstermiştir. 6 Ekim 1981’de Halid el-İslambuli tarafından suikasta uğrayan Enver Sedat’ın öldürülmesinden sonraki ilk Mısır-İsrail buluşmasında iki tarafın da olay karşısında sessiz kalması ortamda farklı bir hava oluşmasına neden olmuştur. İsraililerin bir süre sonra üzüntü duyduklarını ifade etmesi ise Mısırlıların kendilerinden olan bir adama üzülmeye şaşırdıkları görülmektedir.

Kültürel Güçlendiriciler ve Büyük Grup Kimliği: Aidiyetin Sosyo-Psikolojik Dinamikleri

Çocuklarda “büyük grup” kimliğinin yaklaşık 4-5 yaşlarında oluştuğu ve “bizlik” anlayışının insan zihninde daha erken yaşlardan itibaren bulunduğu görülmektedir. Çok erken yaşlarda ailelerinden yasakların ve ideallerin edinildiği, çocuklarda bu örüntünün ebeveyn ve dış etmenlerle sağlamlaştığı söylenebilmektedir. “Kimlik oluşumunun yaşam boyu sürdüğünü ve kökeninin ilk kendini tanımaya kadar uzandığını belirtmesine rağmen Erikson, kimliğin pekiştirilmesinde ergenlik döneminin önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır” (Akhtar ve Samuel, 1996, 255).

Çocuklar ergenlik dönemine girdiğinde kalıcı dışsallaşmalar ve özdeşimler kurarak “büyük grup” kimliğini sağlamlaştırmaktadır. Ergenlik sonrası erişkinlik döneminde dahi “büyük grup” kimliğine olan aidiyet süreci devam etmektedir. Kendi büyük grubundan uzakta yaşayan bireylerde dahi bu kimlik “gölge kimlik” olarak varlığını devam ettirmektedir. Büyük grup kimliğinin oluşmasında ve kalıcı olmasında insanlar, “Mack’in (1979) ‘kültürel güçlendiriciler’ olarak adlandırdığı, yalnızca belirli bir geniş grupta ilişkilendirilen ve genellikle ‘üstün’ ve gurur kaynağı olarak kabul edilen somut veya soyut sembol ve işaretlere kendilerini bağlarlar” (Volkan, 2009, 6).

Vamık Volkan, grup kimliklerinin bireyler için yalnızca tehdit altında olduklarında belirgin hâle geldiğini ileri sürmektedir. “Kimliğin içeriği, tehdidin doğası tarafından şekillenmektedir. Tehdit koşulları altında bireylerin ‘büyük grup kimlikleri tarafından daha fazla tanımlandığını’ ve bunun bireysel ihtiyaçlar, hatta hayatta kalma kaygılarından çok daha ağır basabileceğini belirtmektedir” (Murer, 2012, 564). Savaşlar, savaş benzeri durumlar, terörizm, diplomatik girişimler, paylaşılmış yaslarla ya da sevinçlerle ilişkili paylaşılmış kayıplar ve kazanımlar büyük grup kimliğinde yer almaktadır (Volkan, 2013, 90). Bir grubun kimliği yapısal değişimler ve toplumsal çalkantılar tarafından tehdit edildiğinde bu üyeler birdenbire kendi geniş grup kimliklerinin farkına varmaktadır. Bu tehdit üzerine kişinin grupta bütünleşmesi ve “öteki”ye karşı mesafeli bir tutum benimsemesi süreci başlamaktadır. Nefretin çoğalması, terörün ve savaşın şiddetlenmesi duygular aracılığıyla oluşmaktadır. Nefret, gurur ve kahramanlık gibi durumlar etnik grup çatışmalarının oluşmasında güçlü motivasyon kaynaklarıdır. Bu bağlamda, gruplar arasında çatışmaya neden olan bir diğer duygu da önyargıdır. Önyargı, “doğrudan veya dolaylı olarak bir grubun daha düşük bir sosyal statüyü hak ettiğini öne süren belirli grupların üyelerine yönelik tutumlar” olarak tanımlanır (Çelik, 2021: 141).

Volkan, büyük grup kimliğinin en temel güçlendirici etkeni olarak seçilmiş zafer ve seçilmiş travma kavramlarını kullanmaktadır.² Nesiller boyu paylaşılan zaferler, travmalar, grup adına kritik durumlar hatırlatılarak toplum içerisinde kimlik oluşmaktadır. Edwards bu konuya paralel olarak şunu ifade etmektedir: “Grup için önemli olan şey, bu travma ve zaferlerin zihinsel ikizlerinin tüm üyeler tarafından paylaşılması ve böylelikle kolektif kimliklerin tanımlanmasına yardım etmesi, kalıcı bir ‘biz’lik algısı uyandırması ve topluca yaşanan stres dönemlerinde grubu desteklemesidir” (Edwards, 1998, 1). Geçmişinde travmaları olan toplumların gelecekte bazı sosyal ve psikolojik problemlerle karşılaşması doğaldır. Geçmiş zamanda yaşanmış travmalar, grubun ortak hafızasında yer edinin uzun yıllar saklı kalabildiği gibi grup kimliğinin tehdit edildiği durumlarda kendiliğinden veya bazı

² Seçilmiş zafer “törenselleştirilerek hatırlanan, gurur ve hoşnutluk yaratan geçmiş olayların ve kahramanların zihinsel imajlarıdır” (Volkan, 2013, 202); Seçilmiş travma “bir grubun üyelerinde başka bir grubun üyeleri tarafından aşağılanmışlık ve mağdur edilmişlik şeklinde yoğun duygular uyandıran olaylardır” (Volkan, 2013, 203). Seçilmiş travma ise “bir grubun üyelerinde başka bir grubun üyeleri tarafından aşağılanmışlık ve mağdur edilmişlik şeklinde yoğun duygular uyandıran olaylardır” (Volkan, 2013, 203).

durumlarda bir liderin propaganda ve nefret duyguları ile tekrardan canlanabilmektedir (Demirkılınc, 2017, 29).

Volkan'ın Freudcu teori üzerinden analogi kullanarak çadır ile büyük grup kimliği arasındaki ilişkiyi kullanması ona özgü bir kullanımdır. “Bu büyük grubu liderlerinin merkez direği olarak desteklediği ve etrafında organize olduğu bir çadırı karşılaştıran benzetmeyle, bireylerin hasar görmüş veya travmatize olmuş benlikleri için bir tür onarıcı ‘yama’ olarak büyük grup kimliklerine nasıl tutunabileceklerini göstermektedir” (Levine, 2006, 275). Büyük grup kimliğine mensup her birey, çadırda oluşabilecek herhangi bir durumda hemen birleşerek çadırın hasar alan yerini onarma çabası içerisine girmektedir. Büyük grup içerisinde bir grup herhangi bir tehdit altında kaldığında büyük gruba ait diğer insanlar “bizlik” hâlini özümseyerek tehdit eden grubu “öteki” veya “düşman” olarak görüp dışlama eğilimi gösterir. “Bu durum düşman temsilcilerle bir müzakere masasında karşı karşıya gelen kişiler için de sokaktaki sıradan insan için de geçerlidir” (Volkan, 2013, 199). Yapılan müzakereler sırasında Volkan'ın dikkatini çeken unsurlardan biri de katılımcıların kendi büyük grup kimliği ile konuşmalar yapması, karşısındaki düşmanına da o açıdan bakmasıdır. Mısır-İsrail görüşmelerinde Mısırlı olan Ramazan'ın İsraililer konusunda “Siz İsraililerin korktuğuna inanmıyorum. İsraililer asla korkmaz.” söylemi büyük grup kimlikleriyle katılımcıların konuştuklarını göstermektedir. Müzakere sırasında katılımcıların kendi ülkesinin her bireyi adına konuştuklarının bu kimlik ile olduğu görülmektedir.

4. Divandaki Düşmanlar ve Dinin Sosyolojik Rolü

Din ve “Biz” Bilinci

Volkan'ın çalışmalarında din, büyük grup kimliğinin oluşmasında merkezi bir unsur olarak yer almaktadır. Özellikle toplumlar ve bireyler arası çatışmalarda din hem kimlikleri pekiştiren hem de “biz” ve “öteki” ayrımını daha belirgin kılan bir faktördür (Sarıkaya, 2022). “Dini kimliklerin kutsal metinlerle sabit ve değişmez olduğuna inanmak cazip gelebilmektedir. Ancak sosyoloji ve antropoloji alanında yapılan çalışmalar, bu metinlerin anlamlarının sabit olmadığını, aksine okuyanların siyasi, sosyal ve ekonomik bağlamına bağlı olarak şekillendiğini ortaya koymaktadır” (Hopkins, 2011, 531). Buna rağmen toplumlarda dinin kimlik belirleme üzerinde etkin bir gücünün olduğunu ifade etmek kaçınılmazdır. Toplumlar, kimliklerini oluşturan değerleri ve normları çoğunlukla dini öğelerle şekillendirmektedir ve bu değerler, grup üyelerine ait oldukları büyük grubun bir parçası olduklarını hissettirmek için kullanılmaktadır. Bu süreçte, din “biz” bilincini güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu aidiyet duygusu, kaçınılmaz olarak bir “öteki”yi de yaratmaktadır. “Biz” bilinci, karşıt bir kimlik olan “öteki”ye karşı kendini tanımlamaktadır. Bu süreçte din, farklı inançlara sahip olanları ötekileştirmek için kullanılabilmektedir.

Volkan'ın büyük grup kimliği teorisi, dinin sosyal bir simge ve norm kaynağı olarak bu kimlikleri nasıl pekiştirdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Din,

topluluklara ahlaki bir çerçeve sunarak bireylerin davranışlarını ve dünya görüşlerini şekillendirmektedir. Bir ülkenin yaşadığı sosyal ve kültürel reformlar, özellikle dini alanda birçok travmaya neden olmuştur ve bu nedenle insanlar dini huzurlu bir sığınak, dayanışma kaynağı ve sağlam bir kimlik sembolü olarak görmektedir (Güngör, 2016,72). Bu bağlamda, bir toplumun büyük grup kimliği, dini ritüeller, semboller ve mitlerle desteklenmektedir. Bu semboller ve ritüeller, grup üyelerini bir araya getirirken, “öteki” olanları dışarıda bırakmaktadır. Örneğin, dini bayramlar, kutsal mekanlar ve ibadet ritüelleri, bir grubun üyelerini birleştirirken, farklı dine mensup olanların bu gruptan dışlanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu durum, toplumlar arasındaki düşmanlıkların dini temellerle daha da derinleşmesine yol açabilmektedir.

Din ve Düşman Algısı: “Öteki”nin Kutsallaştırılması

Dinin çift yönlü bir motivasyona sahip olduğunu görmek önemlidir. Toplum sağlıklı ve güçlüyse din, birleştirici ve dayanışmayı arttırıcı etkiye sahiptir. Ancak toplum sağlıksız ve zayıfsa din, dinamizmini kaybederek ayrıştırıcı ve bölücü bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Bireyin kimlik bütünlüğünde, fitrata uygun sağlıklı din anlayışının olumlu katkısı ne kadar fazlayla; sağlıksız, sorunlu kimliklerin oluşmasında, ya da kimlik bunalımında çarpık din anlayışının rolü de bir o kadar fazla olmaktadır (Onat, 2009, 128). Bireylerin başka dine olan bakış açısı da dini motivasyona bağlı olabilmektedir. Volkan, dinin düşmanlık algısını derinleştirebileceğini belirtirken, ötekinin kutsallaştırılmasının bu süreci nasıl etkilediğini de gözler önüne sermektedir. Özellikle dini çatışmalar, “öteki”nin kutsal olmayan veya günahkâr olarak görülmesiyle pekişmektedir. Bir toplum, kendi dinini ve inanç sistemini kutsal olarak tanımlarken, karşı gruptakileri kutsal olmayan, hatta tehdit edici bir unsur olarak görebilmektedir. Bu durum, dini çatışmalarda düşmanlık duygularının sadece siyasi ya da sosyal sebeplerle değil, aynı zamanda kutsal değerlerle de beslendiğini ortaya koymaktadır.

“Büyük grup başka bir büyük grup tarafından kurbanlaştırmayı ve bunun sonucunda özsaygısını kaybetmeyi seçmemiştir; fakat geçmişteki hangi travmatik olayın üzerinde durup onu psikolojik olarak analiz edeceğini ve büyük grup çadırınının kumaşı üzerine bir sembol olarak işleyeceğini seçer (Volkan,2013, 205). Buna paralel olarak, büyük grup kimliği içerisinde dini, etnik ve benzeri ötekileştirmelerin bazılarını grubun kendisinin belirlediği ve sembolleştirdiği görülmektedir. Volkan, düşmanlıkların bireylerin bilinçaltında nasıl yer ettiğini ve bu duyguların dini sembollerle nasıl daha güçlü hâle getirildiğini açıklamaktadır. Örneğin, Müslüman ve Hristiyan toplumlar arasında tarih boyunca süregelen çatışmalarda, her iki taraf da kendi dinlerini kutsal ve haklı, diğerini ise sapkın ve tehdit edici olarak görmüştür. Bu bakış açısı, sadece bireysel düzeyde değil, toplumsal bilinçaltında da kalıcı izler bırakmaktadır. Dinler, kutsal metinlerinde ya da öğretilerinde “düşman” figürünü belirli bir şekilde tanımlayarak, bu figürü tehlikeli veya zararlı olarak resmedebilmektedir. Volkan’ın kavramsallaştırdığı “divandaki

düşmanlar,” bu tür önyargıların, kültürel ve dini normlar aracılığıyla nesiller boyunca nasıl aktarılabildiğini göstermektedir³.

Düşmanlıkların Nesilden Nesile Aktarılması ve Din

Grup üyelerinin içselleştirdiği sembollere dayanan etnik kimliğin güçlenmesi ve süreklilik kazanmasında yerleşiklik ile nostaljinin, kurumsallaşmış din ve devletlerarası savaşın önemli bir etkisi bulunmaktadır (Smith, 2002, 56-68). Volkan’ın dikkat çektiği bir diğer önemli konu, dini düşmanlıkların nesiller boyunca aktarılmasıdır. Dini semboller ve ritüeller, bir grubun kimliğini ve tarihini gelecek nesillere aktarırken, aynı zamanda geçmişte yaşanan çatışmaların hatıralarını da taşıyan güçlü araçlardır. “Dini esintilerin ulusal tapınaklara dönüştürülmesi, dini mucizelerin ulusal bayramlar haline getirilmesi ve kutsal yazıların ulusal destanlar olarak yeniden yorumlanmasına bakılırsa din bu konuda güçlü bir rezervuardır. Böylece, tarihin seçilmiş bir travmaya veya şerefe dönüştürülmesi suretiyle, belli bir kimlik grubu tarafından yapılan ben ve öteki tanımının “doğallaştırılmış” geçmişi oluşturulmaktadır” (Smith 2000, 801). Bir toplumun geçmişte yaşadığı travmatik ve seçilmiş olayları, dini bir çerçevede yeniden yorumlanarak gelecekteki nesillere aktarılmaktadır. Bu süreç, Volkan’ın “seçilmiş travma” ve “seçilmiş zafer” kavramlarıyla açıklanabilmektedir. Dini çatışmaların tarihsel bağlamda hatırlatılması, topluluklar için bir tür “seçilmiş travma” olarak işlev görmektedir. Bu travmalar, kolektif bellek aracılığıyla sürekli canlı tutularak toplumlar, dini ritüeller ve anma törenleri ile bu travmaları yeniden yaşamaktadır. Bu, grup kimliğinin korunmasına yardımcı olurken, aynı zamanda “öteki” ile olan düşmanlıkların da devam etmesine neden olabilmektedir. Örneğin, İslam toplumlarında Kербela olayının anılması, Şiilerin kimliklerini ve dini bağlılıklarını güçlendirirken, aynı zamanda tarihte yaşanan bu trajediyi “öteki” Sünni grupla olan bir çatışma olarak hatırlamaya devam etmelerine neden olabilmektedir.

Volkan seçilmiş travma ve zaferler için bazı temel odak noktalar üzerinde durmaktadır. Ona göre travma ve zaferler sonucunda toplumda var olan kültürel normlar değişmektedir. Travma sonrasında toplum içinde yeni uğraşlar ortaya çıkmaktadır. Paylaşılan bağlantılar olarak anıtlar veya hatırlatıcı nesneler yapılmaktadır. Ayrıca bu travmalar etkin hale gelerek nesillere aktarılmaktadır. Kimlik oluşumunda geçmiş zamanlarda gerçekleşen travmaların anlaşılmasına çalışılması önem taşımaktadır. “Nesillerde atalarına yapılanı düzeltmek ve onur kırıklığından kendilerini kurtarmak için bilinçli veya bilinçdışı seçilmiş travmayı yaşar ve yaşatırlar” (Kervancıoğlu, 2018, 56). Bu bağlamda, Volkan’ın görüşmeleri sırasında gözlemlediği gibi, dini kökenli düşmanlıklar, toplumların geçmişte yaşadıkları çatışmaların dinî sembollerle anlamlandırılmasına dayanmaktadır. Bu çatışmalar, sadece bir grup kimliğinin korunmasına hizmet etmeyerek aynı zamanda karşıt grubun, yani düşmanın kimliğinin de güçlendirilmesine neden olmaktadır. Volkan’ın belirttiği gibi, “büyük

³ Kültür ve şiddet ilişkisine dair bir okuma için bakınız (Sarıkaya, 2022)

grup kimliği” çatışmalar sırasında daha da belirginleşerek düşman algısı, dini semboller ve ritüeller aracılığıyla kuvvetlenmektedir.

Dinin Çatışmaları Çözmedeki Rolü: Birleştirici veya Bölücü Güç?

Volkan’ın çalışmalarında din, sadece bir çatışma unsuru değil, aynı zamanda barışın ve uzlaşmanın da bir aracı olarak ele alınmaktadır. Dinin birleştirici gücü, taraflar arasında ortak bir zemin yaratılmasına ve düşmanlıkların ortadan kaldırılmasına katkıda bulunabilmektedir. “Dindeki tevhid ve vahdet boyutu, birleştirici, kaynaştırıcı, bütünleştirici nitelik, kültürdeki ego/etnosantrizmleri, yüksek ve elitist kültürcülüğü, kültürün ortaya çıkardığı farklılıkların yol açabildiği ayrımları, ayrılıkları, bölünmeleri, çatışmaları gidermede etkili olur” (Okumuş, 2016, 283). Dini öğretiler, affetme, uzlaşma ve barış mesajları içermektedir ve bu öğretiler, çatışmaların çözümünde kritik bir rol oynayabilmektedir. Özellikle din adamlarının barış süreçlerine dâhil edilmesi, taraflar arasındaki düşmanlıkların yumuşatılmasında önemli bir etkiye sahip olabilmektedir.

Kültürler arasında farklı tip, biçim, içerik ve düzeylerde şiddet ve çatışma temelli ilişkiler/karşıtlıklar gerçekleşmesi mümkündür. Kültürler arası çatışmalarda da din etkili olabilir. Bu durumda dinin etkililik düzeyinin ne olduğu önemlidir (Okumuş, 2016, 285). Volkan bu bağlamda, dinin aynı zamanda çatışmaları derinleştiren bir unsur olabileceğini de vurgular. Özellikle radikal dini gruplar, kendi inanç sistemlerini diğerlerine üstün görerek, çatışmaları daha da körükleyebilmektedir. Radikalleşen dini gruplar, barış ve uzlaşma çağrılarına kulak asmaksızın, kendi inançlarını mutlak doğru olarak kabul ederek bu doğrultuda “öteki” olarak gördükleri gruplarla çatışmayı meşru bir hak olarak görmektedir. Volkan’ın düşmanların müzakere süreçlerinde gözlemlediği gibi, dini kimlikler, tarafların birbirlerine olan önyargılarını pekiştirerek ve uzlaşma sürecini zorlaştırabilmektedir.

Sonuç

Volkan, bireylerin ve toplulukların özellikle etnik, dini ve ulusal kimlikleri etrafında şekillenen düşmanlık duygularını nasıl geliştirdiğini ve bu duyguların çatışmalara nasıl zemin hazırladığını incelemektedir. Ufak yaşlardan itibaren etnik, din ve benzeri durumlar üzerinden psikolojik ve fiziksel duvarları olan gruplar onun dikkatini çekmiştir. Bu yüzden psikolog olduğundan beri ilgilenmek istediği alanlardan birisi de siyaset psikolojisi olmuştur. 1978’de davet edildiği APA’nın katılım teklifini kabul etmiş, bu alanda inceleme çalışmaları yapmıştır. Birçok düşman ülkenin veya grubun çözüm sürecini takip eden Volkan, bu durumlar üzerinden yeni kavramlar üretmiştir. Müzakereler sırasında kendi ülkelerini temsilen gelen kişilerin büyük grup kimliği adına konuştuğunu görmesi üzerine “büyük grup kimliği” kavramını ortaya koymuş, insanların düşman olan grubu “ötekileştirerek” kendi kimliklerini de oluşturduklarını görmüştür. Bireylerin ait oldukları büyük gruplarına herhangi bir düşmanlık sergilendiğinde buna karşı

birleştiklerini ve kimliklerini yansıttıklarını tespit etmiştir. Aslında düşmanla yüzleşmek ve birlikte çözüm yolları aramak, tarafların karşılıklı kaygılarını kabul etme ve bu kaygıları aşma çabasıdır. Bu süreçte tarafların birbirlerine bakış açıları hem söyledikleri sözler hem de beden dillerinde, özellikle jest ve mimiklerde kendini belli etmektedir. Örneğin, İsraillilerin görüşme esnasında kendilerini entelektüel açıdan üstün hissettiklerini yansıtmaları, Mısırlıların ise daha barışçıl ve iletişime açık bir tutum sergilemeleri, her iki tarafın düşmanlarına dair düşüncelerini ortaya koymaktadır.

Toplumların düşman algıları genellikle travmatik deneyimlerle şekillenir ve bu deneyimler kolektif bellekle nesilden nesile aktarılır. Özellikle grup kimliğinin tehdit altında olduğu durumlarda, bir dış düşman yaratma ihtiyacı zaman içerisinde oluşmaktadır. Volkan, bu dinamiği psikoanalitik terimlerle açıklarken grup kimliği ve “biz” bilinci oluşturma, karşı bir “öteki” yani “düşman” yaratmayı gerektirdiğini savunmaktadır. Bu anlamda düşman, yalnızca karşı tarafın özelliklerini değil aynı zamanda kendi grubunun kimliğini pekiştirmek için kullanılan bir ayna rolünü üstlenmektedir. Gruplar içerisinde temsilen gelen kişilerin bu divanda kendi ve büyük grup kimliği adına sorunları görüşmesi önem taşımaktadır. Dini unsurların da önemli olduğunu fark eden Volkan, kimliğin oluşumunda bunun önemli bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Düşmanlar arasında din iki motivasyonlu bir unsur olarak ortaya çıkabilmektedir. Yani hem çatışmayı derinleştiren bir unsur olabilirken hem de çözüm yolunu açan bir faktör olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Kaynakça

- Akhtar, Salman ve Samuel, Steven. The Concept of Identity: Developmental Origins, Phenomenology, Clinical Relevance and Measurement. *Harvard Review of Psychiatry* 3(5):p 254-267, January 1996. | DOI: 10.3109/10673229609017193
- Bauman, Zygmunt. *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına Mıdır?*. çev. Hakan Keser. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Çelik, Ali Ruhan. Günahlarımız İçin Başkasını Suçlamanın Dayanılmaz Hafifliği (Günah Keçisi). *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 135-154. 2014.
<http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.7.12.87>
- Demirkılınc, Selçuk. Psikopolitik Boyutuyla İran Devrimi. *E- Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. JOSR Nisan-2017 Cilt:9 Sayı:1 (17). 2017.
- Edwards, B. History, Myth and Mind. *Mind and Human Interaction*, 9: 1-4. 1998.
- Güngör, Özcan. The Social Construction Of Identity and Reality: The Case Of Kuşcuoğlu. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11/12 Summer 2016, p. 67-82 DOI Number:
<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9790> ISSN: 1308-2140.
- Hopkins, Nick. Religion and Social Capital: Identity Matters. *Journal of Community & Applied Social Psychology* J. Community Appl. Soc. Psychol., 21: 528-540 (2011). DOI: 10.1002/ casp.1120
- Kervancıoğlu, İpek. *Vamık Volkan ve Türk Siyasal Hayatının Psiko-Politik Analizi*. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Levine, Howard. B. Large-Group Dynamics and World Conflict: The Contributions of Vamık Volkan. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 54(1), 273-280. 2016.

<https://doi.org/10.1177/00030651060540011901>

- Mack, John. Edward. Foreword. In: V.D. Volkan, *Cyprus: War and Adaptation*. Charlottes ville, VA: University Press of Virginia pp. ix-xxviii. 1979.
- Murer, Stevenson Jeffrey. Ethnic Conflict: An Overview of Analyzing and Framing Communal Conflicts From Comparative Perspectives. *Terrorism and Political Violence*. 2012. 24:4, 561-580, <https://doi.org/10.1080/09546553.2012.700614>.
- Okumuş, Ejder. Toplum Bağlamında Din- Kültür Etkileşimi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 11/7 Spring 2016, p. 269-292. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9661>.
- Onat, Hasan, Küreselleşme Sürecinde Kimlik, Din ve Türkiye'nin Bazı Gerçekleri. *Demokrasi Platformu*. 2006. cilt: II, sayı: 5, s. 117-139.
- Sarıkaya, Mehmet Emin (2022). Kültürel şiddet ve din ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Sosyolojik Bağlam Dergisi*, 3(3), 294-305. Doi:10.52108/2757-5942.3.3.6
- Sarıkaya, Mehmet Emin. “ Küreselleşen Dünyada Çatışma ve Barışta Dinin Rolü” *Sosyolojik Açıdan Küreselleşme ve Din El Kitabı*, ed. Özcan Güngör, Mehmet Emin Sarıkaya. 205-224. Ankara, Son Çağ Akademi Yayınları, 2022.
- Smith, Anthon David. The sacred dimension of nationalism. *Millennium: Journal of International Studies*, C. 29, Sy. 3, s. 791-814, 2000.
- Smith, Anthony David. *Ulusların etnik kökeni*. çev. Sonay Bayramoğlu & Hülya Kendir. Ankara: Dost Kitapevi, 2002.
- Volkan, D. Vamık. *Kıbrıs: Savaş ve Uyum (Çatışan İki Etnik Grubun Psikanalitik Tarihi)*. çev. Berna Kılınçer. İstanbul: Everest Yayınları, 2008.
- Volkan, D. Vamık. *Divandaki Düşmanlar (Bir Türk Psikanalistin Siyaset Psikolojisi Serüveni)*. çev. Serap Erdoğan Taycan. İstanbul: Alfa Kitap, 2013.
- Volkan, D. Vamık, Itzkowitz, Norman. *Türkler ve Yunanlar (Çatışan Komşular)*. çev. Banu Büyükkal. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2002.
- Volkan, D. Vamık. Large- Group Identity: 'Us and Them' Polarizations In The International Arena. *Psychoanal Cult Soc* 14, 4-15 (2009). <https://doi.org/10.1057/pcs.2008.50>